

Lausunto: Uudistettava lainvalmistelun kuulemisopas

VN/12575/2023

Johdanto

Kuulemisopas koskee kuulemista lakien, asetusten ja oikeussääntöjä sisältävien määräysten valmistelussa. Opas on tarkoitettu ensi sijassa lainvalmistelun johtamiseen ja toteuttamiseen osallistuvalla ministeriöiden johdolle, säädösvalmistelijoille ja säädösvalmisteluavustajille.

Oikeusministeriön asettama poikkihallinnollinen työryhmä valmisteli luonnoksen uudeksi säädösvalmistelun kuulemisoppaaksi 29.2.2024 päättyneellä toimikaudellaan. Oikeusministeriö asetti työryhmän uudelleen 13.5.2024 ja täydensi sen tehtäviä. Työryhmä arvioi, millä edellytyksillä teknologinen kehitys ja tehostuneet viestintämahdollisuudet, muut toimintaympäristön muutokset ja lainvalmisteluprosessin kehittäminen mahdollistaisivat nykyisen kuulemisoppaan mukaisen säädösehdotuksista järjestettävän lausuntomenettelyn lausuntoajan lyhentämisen ottaen huomioon myös lainvalmisteluhankkeiden luonteiden ja erityispiirteiden (kuten vaalivuoden) erot. Lisäksi oikeusministeriö asetti työryhmän uudelleen toimikaudelle 4.–31.10.2024 tehtävänänsä konkretisoida käytännön tilanteet ja edellytykset, joiden vallitessa lausuntoajoista poikkeaminen on mahdollista esimerkiksi opasluonnoksen suosituksia hyödyntämällä.

Opasluonnoksen johdannossa esitellään muun muassa kuulemisen suunnittelun ja toteutuksen yleisiä lähtökohtia. Tämän jälkeen oppaassa käsitellään lainvalmisteluprosessin etenemisjärjestyksessä kuulemista ja sitä tukevaa hankeviestintää kussakin lainvalmisteluprosessin vaiheessa. Lisäksi oppaassa on erillistä ohjeistusta kuulemisesta EU-ennakkovaikuttamisessa sekä EU-säädösten ja valtiosopimusten valmistelussa. Oppaan liitteissä käsitellään kuulemisen sähköisiä työkaluja, kieliä, asiakirjajulkisuutta, tiedonhallintaa ja tietosuojaa sekä lakisääteisiä kuulemisvelvoitteita.

Opasluonnoksessa on kahdentasoista ohjeistusta: periaatteita, joita noudatetaan lähtökohtaisesti sellaisenaan, sekä suosituksia, joilla voi parantaa säädösvalmistelun laatua tehokkaasti ja tuloksellisesti. Periaatteista poikkeaminen on sallittua vain perustellusta syystä. Lausuntomenettelyä koskevista periaatteista poikkeaminen on lisäksi perusteltava lausuntopyynnössä sekä hallituksen esityksessä taikka asetuksen tai määräyksen perustelumuistiossa. Periaatteiden ja suositusten lisäksi oppaassa on esimerkkejä hyvistä käytännöistä ja kuulemisten konkreettisista toteutustavoista erilaisissa lainvalmisteluhankkeissa.

Arviomuistiossa puolestaan käsitellään säädösehdotuksista järjestettävien lausuntomenettelyjen ohjeistettua lausuntoaikaa ja muita mahdollisia keinoja nopeuttaa lainvalmisteluhankkeen jatkovalmistelua.

Pelastakaa Lasten lausunto

Pelastakaa Lapset kiittää mahdollisuudesta lausua uudistettavasta lainvalmistelun kuulemisoppaasta.

Työryhmän arviomuisto

Vaihtoehto1 ohjeistetulle lausuntoajalle: Säilytetään nykyinen lausuntoajan pääsääntö (vähintään 6 viikkoa, laajoissa hankkeissa vähintään 8 viikkoa ja yleisellä lomakaudella aihetta pidentää) ja avataan ohjeessa aiempaa konkreettisemmin pääsäännöstä poikkeamisen edellytykset

Pelastakaa Lapset kannattaa nykyisen lausuntoajan 6 viikon pääsäännön säilyttämistä. Pelastakaa Lapset yhtyy työryhmän näkemyksiin siitä, miksi nykyinen lausuntoajan pääsääntö tulee säilyttää. Teknologinen kehitys ei ole nopeuttanut lausuntojen laatimista ja lyhyet lausuntoajat heikentävät annettujen lausuntojen laatua.

Pidempi lausuntoaika yleisellä lomakaudella on aiheellista, sillä yleinen lomakausi vaikeuttaa mahdollisuuksia lausumiseen. Yleinen lomakausi aiheuttaa resurssipulaa ja lausunnoista vastaavat työntekijät voivat olla lomalla. Lausuntopyyntöjen osumista yleiselle lomakaudelle tulisi välttää ja erityisesti lyhyempien lausuntoaikojen toteuttamista yleisellä lomakaudella ei tulisi sallia edes perustelluista syistä.

Ohjeistetut poikkeamisperusteet: Pitäisikö pääsääntöisestä lausuntoajasta voida tapauskohtaisen kokonaisharkinnan perusteella poiketa seuraavilla perusteilla? Valitse kaikki seikat, joiden perusteella lyhyemmän lausuntokierroksen pitäisi olla mahdollinen.

Pelastakaa Lapset näkee, että pääsääntöisestä lausuntoajasta poikkeamiselle sopivia perusteita ovat:

- Vaikutuksiltaan suppeat hankkeet
- Vähäisen kansallisen liikkumavaran hanke
- Asian poikkeuksellinen kiireellisyys

Erilaiset kriisitilanteet ja turvallisuusuhat voivat aiheuttaa tilanteita, joissa asian poikkeuksellinen kiireellisyys on perusteltu syy lausuntoajan lyhentämiseen. Pelastakaa Lapset kuitenkin painottaa, että lausuntoajan lyhentäminen asian kiireellisyyteen vedoten ei saa johtaa ihmisoikeusvelvoitteiden toteutumista heikentäviin esityksiin. Lainvalmistelijan tulee tehdä huolelliset ja kattavat vaikutusarviointit esitysten valmistelun aikana sekä ottaa huomioon kansalaistoimijoilta prosessin aikana saatu lisätieto vaikutusarvioinnin tueksi.

Pelastakaa Lapset ei näe helposti omaksuttavia hankkeita tai vaalivuonna valmisteltavia budjettilakeja sopivina perusteluina lausuntoajan lyhentämiseen. Oikeuskansleri on linjannut, että perustuslaissa turvatut osallistumisoikeudet eivät saa vaarantua poliittisesti asetettujen aikataulujen vuoksi. Näin ollen vaalivuonna valmisteltavat budjettilait eivät ole perusteltu syy

lausuntoajan lyhentämiseen. Helposti omaksuttavien hankkeiden kohdalla ongelmalliseksi nousee perustelun tulkinnallisuus. Lainvalmistelijoiden silmissä helposti omaksuttava hanke voi näyttäytyä sidosryhmille erilaisena. Lausuntopyynnön ajankohta voi sijoittua vireillä olevien lausuntojen määrään katsottuna kiireelliseen aikaan, minkä vuoksi lyhyt lausuntoaika voi aiheuttaa lausumiselle haasteita, vaikka esitys nähtäisiin helposti omaksuttavana.

Pelastakaa Lapset korostaa, että kuulemisoppaassa annetut perusteet lausuntoajasta poikkeamiselle eivät saa olla liian tulkinnanvaraisia. Perusteiden kohdalla tulee varmistaa, etteivät niiden sanamuodot luo tulkinnallisuutta, minkä kautta lausuntoajasta poikkeamiselle luodaan ylimääräisiä syitä. Demokratian toteutumisen kannalta on tärkeää, että lausuntoaikoja ei lyhennetä kuin kunnolla perustelluista syistä.

Vaihtoehto 2 ohjeistetulle lausuntoajalle: Määritellään uudeksi lausuntoajan pääsäännöksi vähintään 5 viikkoa (laajoissa hankkeissa vähintään 7 viikkoa, yleisellä lomakaudella aihetta pidentää) sekä poikkeamismahdollisuudet samoin kuin edellä 1 vaihtoehdossa. Osallistumisoikeuksien turvaamiseksi arvioidaan uuden kuulemisoppaan viimeistelyssä, onko tarpeen muuttaa opasluonnoksen vapaaehtoisesti noudatettavia, lausunnon antamista helpottavia suosituksia periaatteiksi, joita on lähtökohtaisesti noudatettava kaikissa hankkeissa (esim. ennakoilmoitus lausuntomenettelyn aiheesta ja ajankohdasta sekä vaikutusarviointin ja säännöskohtaisten perusteluiden valmiusaste).

Pelastakaa Lapset vastustaa vaihtoehtoa 2 ohjeistetulle lausuntoajalle. Työryhmän arviomuistiossa todetaan, että lyhyempi lausumisaika ei nopeuta lainvalmisteluprosessia. Pelastakaa Lapset ei näe lausuntoajan pääsäännön lyhentämisen tuovan lainvalmisteluprosessiin hyötyjä. Viiden viikon pääsääntöinen lausuntoaika lisää painetta lausuntojen valmisteluun sekä heikentää asiaan perehtymistä ja lausuntojen laatua. Ministeriöiden toteutuneet lausuntoajat monissa hankkeissa ovat olleet nykyistä pääsääntöä lyhyemmät. Lyhyempi lausuntoajan pääsääntö saattaa antaa ministeriöille syyn entistä lyhyempien lausuntoaikojen esittämiseen, mikä heikentää demokratian sekä perustuslaissa turvattujen osallistumisoikeuden ja kansanvaltaisuuden toteutumista, jolloin kuuleminen on näennäistä. Lisäksi lyhyemmässä lausuntoajassa lainvalmistelun tueksi ei välttämättä ehditä saada riittävästi oikeusperustaista tietoa, mikä heikentää lainvalmistelun laatua.

Työryhmä mainitsee vaihtoehdon 2 täyttävän todennäköisesti perustuslain reunaehdot kuulemiselle. Oikeusvaltioperiaate ei täyty vaihtoehdon 2 kohdalla kunnolla, jos sen perustuslaillisten veloitteiden toteutumisesta ei olla varmoja.

Vaihtoehto 3 ohjeistetulle lausuntoajalle: Määritellään uudeksi lausuntoajan pääsäännöksi vähintään 4 viikkoa (laajoissa hankkeissa vähintään 6 viikkoa, yleisellä lomakaudella aihetta pidentää) sekä poikkeamismahdollisuudet samoin kuin edellä 1 vaihtoehdossa. Osallistumisoikeuksien turvaamiseksi arvioidaan uuden kuulemisoppaan viimeistelyssä, onko tarpeen muuttaa opasluonnoksen vapaaehtoisesti noudatettavia, lausunnon antamista helpottavia suosituksia periaatteiksi, joita on lähtökohtaisesti noudatettava kaikissa

hankkeissa (esim. ennakkoilmoitus lausuntomenettelyn aiheesta ja ajankohdasta, vaikutusarvioinnin ja säännöskohtaisten perusteluiden valmiusaste, kuulemiset varhaisemmassa vaiheessa valmistelua sekä lausuntokierroksen aikana järjestettävä keskustelutilaisuus).

Pelastakaa Lapset vastustaa vaihtoehtoa 3 ohjeistetulle lausuntoajalle. Neljän viikon pääsääntöinen lausuntoaika heikentää yksilön oikeutta osallistua ja vaikuttaa yhteiskunnan kehittämiseen. Jotta perustuslain 2 §:ssa määritelty oikeus osallistua ja vaikuttaa toteutuu, on lausuntoajan annettava myös tavallisille ihmisille mahdollisuus lausumiseen. Neljän viikon pääsääntöinen lausuntoaika lisää entisestään suomalaisten osallistumisen eriytymistä.

Lyhyt lausuntoaika vähentää myös sidosryhmien mahdollisuuksia lausumiseen sekä haastaa lausuntoihin käytettävien resurssien organisoimista. Lyhyen lausuntoajan vuoksi tiettyihin väestöryhmiin, kuten lapsiin, kohdistuvat vaikutukset voivat jäädä huomioimatta, mikä heikentää lausuntojen laatua. YK:n lapsen oikeuksien sopimus velvoittaa Suomen valtiota lain tasoisena. Sopimuksen artikkelit 12 ja 13 velvoittavat lainvalmistelijoita ottamaan huomioon, että lapsilla on oikeus ilmaista mielipiteensä ja saada tietoa mielipiteensä tueksi. Lapsen mielipide on otettava huomioon hänen ikänsä ja kehitystasonsa mukaisesti.

Hyvin lyhyt lausuntoaika voi johtaa myös siihen, että hallituksen esityksen tai säädösehdotuksen haitat ja aukkokohdat saatetaan huomata vasta myöhemmässä vaiheessa, minkä vuoksi ne voivat heikentää haavoittavassa asemassa olevien ihmisten ihmisoikeuksien toteutumista. Tällainen lainvalmistelu myös kuluttaa tarpeettomasti yhteiskunnan resursseja, jos vaillinaisiin lakiesityksiin joudutaan puuttumaan myöhäisessä vaiheessa, tai lainsäädännön eteneminen jopa keskeytyy.

Arviomuistiossa käsitellään keinoja kuulemisen kehittämiseksi erityisesti valtioneuvoston sähköisiin työkaluihin liittyen. Pitäisikö seuraavia toimenpiteitä merkittävinä lainvalmistelun kuulemisen kehittämisessä?

Pelastakaa Lapset pitää seuraavia toimenpiteitä merkittävinä lainvalmistelun kuulemisen kehittämisessä:

- Kaikkien säädösehdotuksista järjestettävät lausuntomenettelyt järjestettäisiin Lausuntopalvelussa
- Hankeikkunaan päivitettäisiin yhdenmukaisemmin ja ajantasaisemmin lainvalmisteluhankkeita koskevia tietoja
- Hankeikkunan tai Lausuntopalvelun kautta voisi aina tutustua kaikkiin lausuntomenettelyssä annettuihin lausuntoihin
- Hankeikkunassa tai Lausuntopalvelussa voisi tilata sähköpostiherätteitä esimerkiksi itseä kiinnostavista asiasanoista tai tiettyyn hankkeeseen liittyvistä toimista
- Merkittävistä EU:ssa valmistelussa olevista säädöshankkeista julkaistaisiin Hankeikkuna-sivut, joilla tiedotettaisiin esimerkiksi hankkeeseen liittyvistä kuulemisista

- Toteutuneiden lausuntomenettelyiden kestoista ja esitetyistä poikkeamisperusteista julkaistaisiin ajankohtaista, ministerikohtaista tietoa.

Pelastakaa Lapset näkee tärkeänä lausuntomenettelyn yhdenmukaisuuden sekä avoimen tiedottamisen lausuntoprosessin eri vaiheista. Sitran selvitys 239 *Miten päätöksenteosta tehdään kansalaislähtöistä* (2024) tuo esiin lakien laatimisen näyttäytyvän kansalaiselle sekavana ja monimutkaisena prosessina. Lainsäädäntöprosessin sekavuuteen vaikuttaa se, että ei ole olemassa yhtä verkkosivua, josta lakien etenemistä voisi seurata. Selkeä tiedottaminen lausuntomenettelystä Hankeikkunassa ja Lausuntopalvelussa auttaa sidosryhmiä valmistautumaan lausuntojen antamiseen sekä pysymään perillä lainvalmistelun edistymisestä. Avoin ja selkeä lainsäädäntöprosessi lisää kansalaisten luottamusta päätöksentekoon ja edistää demokratian toteutumista.

Sitran selvityksessä huomioidaan lainvalmistelun seurannan vaikeutuvan, kun Euroopan unionin lainsäädäntöprosessi siirtyy EU-tasolta kansalliseen valmisteluun Suomeen. Avoimempi viestintä EU-asioiden valmistelusta auttaisi eri sidosryhmiä ymmärtämään kokonaisuuksia paremmin. Hankkeista tiedottaminen Hankeikkunan kautta parantaisi avoimuutta EU-asioiden valmistelusta Suomessa.

Muu palaute työryhmän arviomuistioista

Työryhmä on arviomuistiossaan huomionnut kattavasti lyhyemmän lausuntoajan vaikutukset lausuntojen laatuun sekä sidosryhmien mahdollisuuksiin antaa lausuntoja. Arviomuistiossa tuodaan esiin, että kuulemisen kautta toteutetaan perustuslain mukaista osallistumisoikeutta. Pelastakaa Lapset kuitenkin näkee, että lyhyen lausuntoajan vaikutuksia osallistumisoikeuden toteutumiseen tulisi korostaa enemmän. Pelastakaa Lapset pitää ongelmallisena, että arviomuistiossa ei tuoda esiin lyhyemmän lausuntoajan vaikutuksia Suomea sitovien ihmisoikeusvelvoitteiden toteutumiseen. Erityisesti kaikkein haavoittavimmassa asemassa olevien ryhmien kuuleminen voi vaarantua, jos lausuntoaikoja pyritään lyhentämään. Nämä ryhmät tarvitsevat erilaisia työkaluja osallistumisensa tueksi. Pelastakaa Lapset huomioi, että arviomuistiossa tuodaan esiin lausuntoaikojen pituuserot niin ministeriöiden kuin hallituskausien välillä. Lausuntoaikojen lyhentyminen ministeriöissä 2 tai 3 viikkoa hallituskausien välillä on ongelmallista. Lausuntoaikojen ja niistä poikkeamisen perusteet on oltava samat eri hallituskausina. Jotta lausuntoajat eivät lyhene entisestään tulee kuulemisoppaassa huomioida tarkasti sanamuodot sekä perustelujen tulkinnallisuus. Poliittinen paine, resurssien puute tai lausuntoaikojen toteutuneiden keskiarvojen oleminen nykyistä pääsääntöä alhaisempi, eivät ole perusteltuja syitä lausuntoaikojen lyhentymiseen.

Ministeriöiden väliset erot lausuntoaikojen pituudessa ovat ongelmallisia. Sitran selvitys (239/2024) huomioi, että ministeriöiden ja valiokuntien toimintatavoissa on merkittäviä eroja, mikä vaikuttaa työskentelyn ja lakien epätasaiseen laatuun. Yhdenmukaiset toimintatavat ministeriöiden välillä ovat merkittäviä keinoja luoda päätöksentekoon luotettavuutta ja läpinäkyvyyttä.

Arviomuistiossa tuodaan useassa kohdassa esiin resurssien puutteiden vaikutukset kuulemismenettelyn toteutumisen eri vaiheisiin. Pelastakaa Lapset korostaa, että resurssien puutteen ei tulisi vaikuttaa kuulemisen toteutumiseen. Lausuntonmenettelyn toteutumisella on tärkeä rooli suomalaisen demokratian toteutumisessa. Jos lausuntoajat lyhenevät, tai lausuntomahdollisuuksia ei järjestetä ollenkaan resurssien puutteen takia, vaikuttaa se lakiehdotuksien laatuun, millä on suoria vaikutuksia yhteiskunnan toimintaan. Kansalaisten, myös lasten oikeuksien toteutuminen on tällöin vaarassa.

Arviomuistiossa huomioidaan, että kuulemisohje ei ole oikeudellisesti sitova eikä osallistumisoikeuksien turvaamiseen ole muita yksityiskohtaisempia ohjeita. Tämän vuoksi on tärkeää, että kuulemisoppaassa huomioidaan mahdollisimman laajasti koko kuulemismenettely sekä eri ihmisryhmien huomioiminen kuulemisessa. Lisäksi kuulemisoppaan tulee edellyttää kuulemisen kokonaisvaltaista toteuttamista. YK:n lapsen oikeuksien sopimus velvoittaa Suomen valtiota lain tasoisena. Sopimuksessa turvataan lasten, ja erityisesti haavoittavassa asemassa olevien lapsiryhmien, kuuleminen ja osallistaminen. Näihin ryhmiin kuuluvat muun muassa maahanmuuttaja- ja pakolaistaustaiset, vähävaraisessa elämäntilanteessa elävät, seksuaali-, sukupuoli- sekä etniset vähemmistöt, lapset, joiden vanhempi on vankilassa sekä sijaishuollon piirissä olevat lapset.

Kuulemisopas

Kommentit kuulemisoppaan johdannosta

On hyvä, että kuulemisoppaan johdannossa huomioidaan kuulemisten saavutettavuus ja esteettömyys. Lisäksi tuodaan esiin tiedon tasavertainen saanti ja yhdenvertaiset osallistumismahdollisuudet. Kuulemisoppaan johdannossa tuodaan esiin haavoittuvassa asemassa olevien ihmisten kuulemiseen mahdollisesti tarvittavat erityisjärjestelyt ja erityisryhmien tavoittaminen. Näiden ryhmien määrittely jää kuitenkin yleiselle tasolle eikä niitä oppaan muissakaan kohdissa ole laajemmin avattu. Nämä ryhmät jäävät siis tulkinnallisesti avonaisiksi. Opas ei myöskään tuo esiin mitä mahdolliset erityisjärjestelyt tai kuultavien luokse meneminen käytännössä tarkoittaa. Nämä maininnat jäävätkin oppaan kokonaisuudessa hyvin irrallisiksi.

Kuulemisoppaan johdannossa mainitaan lasten ja nuorten kuulemiseen suunniteltu Digiraati.fi. Kuulemisoppaassa tai sen liitteissä ei kuitenkaan tuoda laajemmin esiin lasten ja nuorten kuulemiseen käytettävänä olevia konkreettisia keinoja. Tärkeä osa kuulemista on myös tiedon palauttaminen lapsille. Heillä on oltava mahdollisuus saada tietoa siitä, miten heidän kuulemisensa on vaikuttanut lainvalmisteluun.

Esivalmistelu – Periaatteet ja yleinen palaute

Periaate – Mahdollisen esivalmistelun aloittaminen julkaistaan Hankeikkunassa.

Pelastakaa Lapset korostaa mahdollisimman avointa tiedottamista lainsäädännön valmistelusta. Sitran selvitys 239/2024 huomioi lainvalmistelun avoimuuden olevan

Suomessa kaksijakoista. Tietoa valmistelusta on saatavilla, mutta sen tarkkuudessa ja järjestelmällisyydessä on eroja. Lakihankkeista viestiminen jo varhaisessa vaiheessa tuo lainsäädäntöprosessiin läpinäkyvyyttä. Esivalmistelun aloittamisen julkaisu Hankeikkunassa tuo selkeyttä sidosryhmille sekä yleisölle lainvalmistelun etenemisestä.

Periaate - Mahdollisessa esivalmistelussa kuullaan keskeisiä sidosryhmiä ja tarvittaessa myös yleisöä, jos hankkeella voi olla merkittäviä vaikutuksia eikä kyse ole sellaisen EU-säädöksen täytäntöönpanosta, jossa on vähän kansallista liikkumavaraa.

Keskeisten sidosryhmien ja yleisön kuuleminen esivalmistelussa on tärkeää niin merkittäviä kuin suppeampia vaikutuksia omaavien hankkeiden kohdalla. Esivalmistelussa tapahtuvan kuulemisen avulla pystytään selvittämään hankkeen tarve sekä keskeiset ongelmakohdat, mistä on hyötyä lainsäädäntöprosessin seuraavien vaiheiden kannalta. Esivalmistelussa tapahtuva sidosryhmien ja yleisön kuuleminen edistää perustuslaissa turvattua oikeutta osallistua sekä auttaa selvittämään, kuinka tärkeänä lainvalmisteluhanke nähdään. Prosessi turvaa lainvalmistelulle myös monipuolisen tietopohjan.

Periaate - Jos esivalmistelusta laaditaan arviomuistio tai muu loppuraportti, siitä järjestetään kirjallinen kuuleminen Lausuntopalvelussa.

Sidosryhmien kuuleminen esivalmistelussa laaditusta arviomuistosta tai muusta loppuraportista auttaa lainvalmistelijoita huomioimaan säädösvalmisteluhankkeen tarpeen ja vaikutukset kunnolla. Arviomuistiosta järjestettävä kuuleminen lisää päätöksenteon läpinäkyvyyttä ja osaltaan luotettavuutta, sillä se antaa sidosryhmille ja yleisölle mahdollisuuden nähdä jo aikaisessa vaiheessa, millaisia muutoksia lainvalmistelussa ollaan toteuttamassa ja millaisia vaikutuksia säädösehdotuksella tulee olemaan.

Periaate - Esivalmistelun mahdollista loppuraporttia koskevasta kuulemispalautteesta julkaistaan yhteenveto Hankeikkunassa.

Loppuraportin kuulemispalautteen yhteenvedon julkaisu Hankeikkunassa lisää lainvalmisteluprosessin avoimuutta sekä luottamusta päätöksentekoon. On hyvä, että sidosryhmät ja muu yleisö näkevät, että heidän näkemyksiään on huomioitu. Kuulemispalautteen yhteenvedon julkaisu edistää eri sidosryhmien mahdollisuuksia huomioida, millaisia näkemyksiä muilla sidosryhmillä on asioiden nykytilasta. Myös lapsille ja on turvattava mahdollisuus saada kuulemispalautetta ymmärrettävässä muodossa.

Muut kommentit kuulemisesta esivalmistelussa koskevasta ohjeistuksesta.

Perusvalmistelu - Periaatteet ja yleinen palaute

Periaate - Perusvalmistelun aikana kuullaan riittävän laajasti sidosryhmiä ja tarvittaessa myös yleisöä.

Sidosryhmien ja yleisön kuuleminen perusvalmistelun vaiheessa on merkittävää, sillä kuulemisen kautta pystytään lisäämään hankkeen tietopohjaa sekä nostaa esiin mahdollisia ongelmakohtia. Kansalaisvuorovaikutuksen lisääminen lainsäädäntöprosessin jokaisessa vaiheessa kehittää prosessin avoimuutta sekä demokratian toteutumista.

OECD:n selvitys *Better Regulation in Europe: Finland* (2010) näkee Suomen lainsäädäntövalmistelun kuulemisen suosivan liian vahvasti järjestäytyneitä ryhmiä ja perustuvan niiden sidosryhmien kuulemiseen, joilla on jo olemassa oleva tiivis suhde ministeriöihin. OECD:n mukaan kaikilla on oltava mahdollisuus osallistua kuulemiseen jo mahdollisimman aikaisessa vaiheessa. Yleisön, ja kaikkein haavoittavimmassa asemassa olevien ryhmien, kuuleminen perusvalmistelun vaiheessa on siis tärkeää.

Muut kommentit kuulemista perusvalmistelussa koskevasta ohjeistuksesta.

Lausuntomenettely – Periaatteet ja yleinen palaute

Periaate - Lausuntomenettely järjestetään Lausuntopalvelussa ja julkaistaan myös Hankeikkunassa. Lausuntomenettely voidaan järjestää muulla tavalla vain perustellusta syystä, joka mainitaan lausuntopyynnössä sekä hallituksen esityksessä taikka asetuksen tai määräyksen perustelumuistiossa.

Lausuntomenettelyn selkeyttämisen kannalta on hyvä, että lausuntomenettelyjen järjestämisessä toimitaan yhdenmukaisesti. Jotta perustuslaillinen oikeus osallistumiseen ja vaikuttamiseen toteutuu, on lainsäädäntöprosessin oltava selkeä ja yhdenmukainen. Yhdenmukainen ja helposti seurattava päätöksenteon prosessi lisää kansalaisten luottamusta päätöksentekoon.

Periaate - Säädosehdotuksista pyydettyjen kirjallisten lausuntojen antamiseen varataan aikaa vähintään kuusi viikkoa ja laajoissa hankkeissa vähintään kahdeksan viikkoa. Lausuntoaika on aihetta pidentää, jos se muuten ajoittuisi yleiseen lomakauteen. Lausuntoaika voi olla lyhyempi vain perustellusta syystä, joka mainitaan lausuntopyynnössä sekä hallituksen esityksessä taikka asetuksen tai määräyksen esittelymuistiossa. (Perustelluista syistä ks. opasluonnoksen luku 4.4.)

Kuten Pelastakaa Lapset on aikaisemmissa kohdissa tuonut esiin, pääsääntöinen lausuntoaika tulee säilyttää nykyisessä kuudessa viikossa. Pääsääntöisen lausuntoajan lyhentäminen uhkaa perustuslaissa turvatun osallistumisoikeuden toteutumista sekä heikentää lausuntojen laatua ja tietopohjaa. Lausuntoajan lyhentämiseen sopivien perusteiden tulee olla selkeitä ja kunnollisesti perusteltuja. Kuten opasluonnoksessakin todetaan, oikeuskansleri on esimerkiksi katsonut, että yhteiskunnallisesti merkittävien säädöshankkeiden osalta painavia perusteluita eivät ole olleet hallitusohjelman kirjaukset tai budjettilakien aikataulu, joihin on toistuvasti tälläkin hallituskaudella vedottu. Lyhyet lausuntoajat eivät olleet täyttäneet

perustuslain vähimmäisvaatimuksia osallistumisoikeuksien turvaamiselle (OKV/1772/10/2023).

Muut kommentit lausuntomenettelyä koskevasta ohjeistuksesta.

Seuranta ja jälkiarviointi – Yleinen palaute

Kommentit kuulemista seurannassa ja jälkiarvioinnissa koskevasta ohjeistuksesta

EU-ennakkovaikuttaminen, EU-säädökset ja valtiosopimukset – Yleinen palaute

Kommentit kuulemista EU-ennakkovaikuttamisessa, EU-säädösten ja valtiosopimusten valmistelussa koskevasta ohjeistuksesta

Esivalmistelu – Suositukset

Suositus – Esivalmistelun aikana on usein tarkoituksenmukaista järjestää myös suullisia kuulemisia esimerkiksi tietopohjan, nykytilan ja ratkaisuvaihtoehtojen kartoittamiseksi.

Pelastakaa Lapset kannattaa laajojen kuulemisten tekemistä jo esivalmisteluvaiheessa. Suullisten kuulemisten kautta voidaan lisätä tietopohjaa keskitetysti tietyistä asioista.

Perusvalmistelu- Suositukset

Suositus – Valmistelun aikana kuullaan suoraan myös niitä ihmisiä sekä yhteisöjä ja niissä toimivia, joita asia ja ratkaisuvaihtoehdot koskevat.

Pelastakaa Lapset näkee asiaa koskevien ihmisten ja yhteisöjen kuulemisen tärkeänä asiana lainvalmistelussa. Esimerkiksi lapset tulee huomioida heidän elämänsä koskevien päätösten teossa. Suomen valtio on saanut viimeksi kesäkuussa 2023 YK:n lapsen oikeuksien komitealta huomautuksen, että lasten näkemyksiä ei oteta järjestelmällisesti huomioon päätöksenteossa. Lisäksi komitea on huomionnut vuonna 2013 julkaistussa yleiskommentissa (nro 14), että lapsen oikeus saada etunsa arvioiduksi ja huomioon otetuksi tulisi sisällyttää kaikkkeen asianmukaiseen lainsäädäntöön eikä pelkästään lapsia koskeviin lakeihin. Lapsen edun huomioimista voidaan edistää tekemällä perusvalmistelussa lapsivaikutustenarviointi.

Perustuslain 6 §:n mukaan ihmiset ovat yhdenvertaisia lain edessä. Tämän vuoksi on erityisen tärkeää kiinnittää jo perusvalmistelussa huomiota siihen, kuinka lainsäädäntöhanke vaikuttaa haavoittavassa asemassa oleviin ihmisiin, kuten maahanmuuttajataustaisiin ihmisiin, etnisiin vähemmistöihin, vammaisiin ihmisiin sekä sukupuoli- ja seksuaalivähemmistöihin kuuluviin ihmisiin. Huomioimalla näihin ryhmiin kuuluvien ihmisten kuulemisen perusvalmistelussa voidaan luoda lakiehdotuksia, jotka huomioivat jokaisen ihmisen yhdenvertaisuuden.

Suositus – Perusvalmisteluvaiheen lausuntopyynnöt, kyselyt ja muut kirjalliset kuulemiset tehdään osittain rakenteisina.

Pelastakaa Lapset korostaa, että rakenteisten lausuntopyyntöjen, kyselyiden ja muiden kirjallisten kuulemisien tulee antaa tilaa vapaalle kommentoinnille. Kokonaan tai suurimmaksi osaksi rakenteinen lausuntopyyntö rajoittaa asioiden huomioimista. Lausunnon antaja voi nostaa jo perusvalmisteluvaiheessa asioita, joita lainvalmistelijat eivät ole huomioineet. Tämän vuoksi lausuntopyyntöjen ja kyselyiden tulee antaa mahdollisuus vapaalle kommentoinnille. Rakenteisen lausuntopyynnön kysymykset eivät saa myöskään olla liian rajoittavia tai ohjaavia.

Lausuntomenettely – Suositukset

Suositus - Lausuntopyyntö toteutetaan rakenteisena niin, että myös vapaa kommentointi on mahdollista.

Kuten Pelastakaa Lapset on esivalmistelu- ja perusvalmisteluvaiheen kuulemisen kohdalla huomioinut, myös lausuntomenettelyn lausuntopyyntöjen tulee jättää tarpeeksi tilaa vapaalle kommentoinnille. Lausunnonantajalla tulee olla mahdollisuus sellaisten asioiden huomioimiseen, joita rakenteinen lausuntopyyntö ei ole huomioinut. Pelastakaa Lapset katsoo, että lausuntopyyntöä toteuttaessa tulee huomioida lausuntopyynnön aihe. Tietyissä hankkeissa rakenteisen lausuntopyynnön toteutus voi olla oikea ratkaisu, mutta joidenkin hankkeiden kohdalla vapaampi kommentointi tuo lausuntopyyntöön parempia huomioita.

Suositus – Lausuntomenettelyn ajankohta ja aihe julkaistaan ja ilmoitetaan lausuntopyynnön saajille etukäteen ainakin silloin, kun lausuntoaika on pääsääntöä lyhyempi.

Pelastakaa Lapset näkee avoimen viestimisen lausuntomenettelystä tärkeäksi. Pääsääntöä lyhyempi lausuntoaika vaikeuttaa asiaan perehtymistä sekä lisää lausunnonantajien tarvetta organisoida muita työtehtäviä. Tämän vuoksi lausuntomenettelyn ajankohdista on hyvä viestiä etukäteen. Pelastakaa Lapset korostaa tärkeänä myös lausuntomenettelystä viestimisen tilanteissa, joissa lausuntoaika ei ole pääsääntöä lyhyempi. Avoin tiedottaminen parantaa lausuntomenettelyn toteutumista.

Suositus - Lausuntojen antamiseen varataan niin pitkä aika, että myös muilla kuin sidosryhmien edunvalvojilla ja viranomaisilla on todellinen mahdollisuus osallistua lausuntomenettelyyn.

Perustuslain 2 §:ssa määrätään yksilölle oikeus osallistua ja vaikuttaa yhteiskunnan kehitykseen. Jotta perustuslaillinen oikeus osallistumiseen toteutuu, on lausunnoajan annettava myös kansalaisille ja muille edustajille mahdollisuus lausumiseen. Perustuslain 14 §:n mukaan julkisen vallan tehtävänä on edistää yksilön mahdollisuuksia osallistua yhteiskunnalliseen toimintaan ja vaikuttaa häntä itseään koskevaan päätöksentekoon. Lasten ja nuorten mahdollisuudet vaikuttaa ja osallistua tulee myös turvata.

Jatkovalmistelu ja valtioneuvoston päätöksenteko – suositukset

Suositus - Jos lausunnonantaja esittää lausunntomenettelyn jälkeen esityksen sisältöön merkittävästi vaikuttavia uusia kommentteja, niistä viestitään muille sidosryhmille.

Esityksen sisältöön merkittävästi vaikuttavista uusista kommenteista tulee viestiä sidosryhmille. Tietoa tulee palauttaa myös lapsille lapsiystävällisessä, ikätasoisesti sopivassa muodossa.

Seuranta ja jälkiarviointi – Suositukset

Suositus – Sidosryhmille kannattaa viestiä ministeriössä suunnitteilla olevasta seurannasta ja jälkiarvioinneista.

Sidosryhmille viestiminen lainsäädäntöprosessin kaikista vaiheista lisää prosessin avoimuutta sekä seurattavuutta. Suunnitteilla olevasta seurannasta viestiminen auttaa sidosryhmiä valmistautumaan mahdollisiin kuulemisiin.

Suositus – Erityisesti ennen vaalikauden vaihtumista on tarpeen seurata toimialan sääntelyn mahdollisia merkittäviä muutostarpeita ja käydä niistä keskusteluita sidosryhmien kanssa.

Päätöksenteon lyhytjänteisyys on nähty yhtenä suomalaisen demokratian kipukohtana. Pelastakaa Lapset näkee sääntelyn muutostarpeiden seurannan ennen vaalikauden vaihtumista auttavan tekemään päätöksenteosta pitkäjänteisempää. Osallistuminen pitkäjänteisessä päätöksenteossa (PALO) -hankkeen politiikkasuosituksessa tuodaan esiin, että Suomella on tulevaisuudessa edessään täysimittaisesti realisoituvia yhteiskunnallisia haasteita, kuten ilmastonmuutos, kaupungistuminen ja kansainvälinen muuttoliike.

Hallituskaudet ylittävällä toiminnalla kehitetään pitkäjänteisyyttä, joka edistää päätöksenteon tietoperusteisuutta. PALO-hankkeen politiikkasuositukset näkevät suomalaisen päätöksenteon kehityskohteena sellaisten instrumenttien luomisen, jotka mahdollistavat ongelmien vaikuttavan käsittelyn perinteisten edustuksellisen demokratian raja-aitojen, kuten vaalikausien yli. Parlamentaarisesti valmisteltu kansallinen lapsistrategia ohjaa ylivaalikautiseen, systemaattisesti lapsen oikeudet huomioivaan päätöksentekoon.

Suositus – Seurannan tai jälkiarvioinnin osana järjestetyn kuulemisen, kuten keskustelutilaisuuden tai kyselyn, palautteen yhteenveto julkaistaan Hankeikkunassa esimerkiksi muistiona.

Suositus – Myös jatkuvaluonteisen seurantatiedon riittävä dokumentointi viimeistään seuraavan säädösvaikutuslupahankkeen aikana on tärkeitä, jotta sidosryhmät voivat arvioida tiedon oikeellisuutta, vaikutuksia ja merkittävyyttä.

Seurantatiedon dokumentointi ja sidosryhmien kanssa tehtävä yhteistyö lainvalmistelun seurantavaiheessa auttaa selvittämään toteutuneita vaikutuksia sekä mahdollisia muutostarpeita.

Suositus – Mahdollisen jälkiarvioinnin loppuraportti julkaistaan Hankeikkunassa

Jälkiarvioinnin loppuraportin julkaiseminen Hankeikkunassa lisää päätöksenteon avoimuutta sekä helpottaa tavallisen kansalaisen päätöksenteon seuraamista.

Muut kommentit suosituksista: esimerkiksi ehdotukset kokonaan uusiksi suosituksiksi

Liitteet

Kommentit kyselyn laatiminen -liitteestä

Pelastakaa Lapset ymmärtää rakenteisen kyselyn tuomat hyödyt, mutta haluaa korostaa avoimien kysymysten roolin tärkeyttä. Pelastakaa Lapset ei näe kokonaan suljettuja kysymyksiä sisältävää kyselyä toimivaksi tavaksi lausuntopyyntöjen toteutumiseksi. Suljetut kysymykset kaventavat mahdollisuuksia esityksestä nousevien näkemysten esiin tuomiseen. Liitteessä tuodaan esiin, että hyvä kysely keskittyy vain olennaisiin asioihin. On kuitenkin huomioitava, että sidosryhmät voivat löytää esityksestä muitakin olennaisia asioita kuin kyselyssä esiin nostetut asiat. Tämän vuoksi avoimille vastauksille on annettava tilaa.

Kysymyksiä laadittaessa tulee varmistaa, että ne eivät ole johdattelevia. Suljettujen kysymysten kohdalla vastausvaihtoehdot eivät saa olla liian rajoittavia. Ennalta määriteltyjä vastausvaihtoehtoja sovitettaessa suljettuihin kysymyksiin, on huomioitava vastausvaihtoehtojen sopiminen kysymykselle.

Liitteessä mainitaan haavoittuville kohderyhmille suunnattujen kyselyiden testaaminen ennen kyselyn julkaisua. Haavoittuvat kohderyhmät jäävät kuitenkin yleiseksi maininnaksi, sillä niitä ei kuulemisoppaassa avata laajemmin. Haavoittuvia kohderyhmiä on erilaisia ja eri ryhmille suunnatut kysymykset vaativat eri asioiden huomioimista. Pelastakaa Lapset näkee tärkeäksi, että kyselyn laadinnassa huomioidaan se, keitä sen kohderyhmään kuuluu.

Kommentit kuulemisen kielet -liitteestä

Pelastakaa Lapset näkee myönteisenä, että muiden kielten käyttömahdollisuus huomioidaan kuulemisoppaassa, kun asia koskee suomen, ruotsin ja saamen kieliä taitamattomia Suomessa asuvia tai oleskelevia. Muiden kielten käyttö tulee huomioida myös lasten ja nuorten kuulemisessa. Lasten kuulemisessa tulee huomioida Suomessa asuvat muita kieliä äidinkielenään puhuvat lapset sekä viittomakieltä käyttävät, näkövammaiset ja nepsy-piirteiset lapset.

Kommentit asiakirjajulkisuus, tiedonhallinta, avoimuusrekisteri ja tietosuojakuulemisessa -liitteestä.

Kommentit lakisääteiset kuulemisvelvoitteet -liitteestä

YK:n lapsen oikeuksien komitea on huomauttanut Suomelle kesäkuussa 2023, ettei lasten näkemyksiä oteta järjestelmällisesti huomioon heitä koskevassa päätöksenteossa. Lasten elämään vaikuttavat päätökset koskevat muitakin osa-alueita kuin koulutusta ja sosiaalipalveluita. Lasten ja nuorten mielipiteitä on kuultava mahdollisimman laajasti eri lainsäädännön toimialoilla. YK:n lapsen oikeuksien komitean mukaan Suomessa tulisi kiinnittää huomiota lasten kuulemiseen erityisesti päätöksenteossa, joka koskee maahanmuuttoa ja turvapaikkaa, huoltajuutta, asumista ja yhteydenpitoa, suojelutoimenpiteiden toteutumista sijaishuollossa, sosiaalipalveluja ja perheväkivaltaa.

Liitteessä tuodaan esiin, että lasten ja nuorten mielipiteiden huomioiminen on osa lapsivaikutustenarviointia. Tätä kuulemisoppaassa tulisi kuitenkin korostaa vahvemmin. Lasten kuuleminen osana lapsivaikutusten arviointia on tärkeää, sillä kuulemisen kautta saadaan tietää, mitkä ovat lasten oikeuksien täysimääräisen toteutumisen kannalta vaikuttavia päätöksiä. Liitteessä mainitaan lasten oikeus ikä- ja kehitystason mukaiseen osallistumiseen. Kuulemisoppaassa ei kuitenkaan tuoda esiin konkreettisia keinoja lasten kuulemiselle.

On myönteistä, että lasten ja nuorten kuulemiseen liittyen mainitaan monenlaisten lasten ja nuorten tavoittaminen sekä heidän yhdenvertaiset mahdollisuutensa osallistua ja tulla kuulluksi. Tämä maininta jää kuitenkin hyvin yleiselle tasolle eikä se nosta esiin esimerkiksi haavoittuvassa asemassa olevien lasten kuulemista. Haavoittavassa asemassa olevien lasten kuuleminen tarkoittaa esimerkiksi maahanmuuttaja- ja pakolaistaustaisten lasten, etnisiin vähemmistöihin kuuluvien, sukupuoli- ja seksuaalivähemmistöihin kuuluvien sekä vammaisten lasten kuulemista. YK:n lapsen oikeuksien komitea (2023) on kehottanut Suomea edistämään haavoittavassa asemassa olevien lasten osallisuutta kaikissa lapsiin liittyvissä asioissa paikallisessa ja valtakunnallisessa päätöksenteossa.

Lainvalmistelijoilla on erinomaiset mahdollisuudet hyödyntää eri järjestöjen osaamista ja niiden kehittämiä työkaluja valmistelun tukena. Pelastakaa Lapset on julkaissut vuonna 2021 oppaan "Lapsivaikutusten arviointia lasten kanssa - Käytännöllinen opas lapsivaikutusten arvioinnin tekemiseen yhdessä lasten kanssa", jossa kuvataan keinoja, joilla toteuttaa lasten kuulemista, osallistamista sekä tiedon palauttamista lapsille.

Lapsen oikeuksien komitea (2023) on antanut Suomelle suosituksen uudistaa saamelaisiin liittyvää lainsäädäntöä erityisesti saamelaislasten ja kulttuuristen ja kielellisten oikeuksien osalta. Näin ollen myös saamelaislapset tulee huomioida saamelaisia kuultaessa. Tämä on erityisen tärkeää silloin, kun esitys koskee saamelaisten kieltä ja kulttuuria.

Muut kommentit kuulemisoppaan luonnoksesta

Kuulemisoppaan luonnos on kattava ja selkeä kokonaisuus, joka huomioi laajasti erilaiset kuulemisprosessiin liittyvät asiat. Oppaan viimeistelyssä tulee kuitenkin huomioida tarkasti sanamuodot, jotta oppaassa esitetyt asiat nähdään velvoittaviksi eikä vapaaehtoisia suosituksia sivuuteta.

Lisätietoja:

Osallistuminen pitkäjänteisessä päätöksenteossa (PALO) -hanke. Tulevaisuuteen katsova päätöksenteko Suomessa: ongelmat, onnistumiset ja kehittämismahdollisuudet. Policy Brief 1/2020. https://www.aka.fi/globalassets/3-stn/1-strateginen-tutkimus/tiedon-kayttajalle/politiikkasuositukset/politiikkasuositukset/20_01_tulevaisuuteen_katsova_paatoksenteko_suomessa.pdf

Sitran selvityksiä 239 (2024). Miten päätöksenteosta tehdään kansalaislähtöistä? <https://www.sitra.fi/wp/wp-content/uploads/2024/02/sitra-miten-paatoksenteosta-tehdaan-kansalaislahtoista.pdf>

Lapsen oikeuksien komitea (2023). Loppupäätelmät Suomen yhdistetyistä viidennestä ja kuudennesta raportista. https://um.fi/documents/35732/0/CRC_C_FIN_CO_5-6_fi+%281%29.pdf/f8e9c156-5172-0834-d6c7-201066cbc9f2?t=1691047057189

Lapsen oikeuksien komitea (2013). Yleiskommentti nro 14 lapsen oikeudesta saada etunsa otetuksi ensisijaisesti huomioon. https://lapsiasia.fi/documents/25250457/37288006/CRC_C_GC_14_julkaisu.pdf/c9407429-51cc-308e-a490-dff4d8ef0087/CRC_C_GC_14_julkaisu.pdf?t=1465381208000

Valtioneuvoston oikeuskansleri (2024) https://oikeuskansleri.fi/documents/1428954/196899305/julkaistu_ratkaisu_saastolakien_kuulemisaika_oli_lyhyt_ja_vaikutusten_arviointi_puutteellista_OKV_1772_10_2023.pdf/f34e9a26-73f1-a4d2-3c77-1f78da306c73/julkaistu_ratkaisu_saastolakien_kuulemisaika_oli_lyhyt_ja_vaikutusten_arviointi_puutteellista_OKV_1772_10_2023.pdf?t=1706616731800

OECD (2010) Better Regulation in Europe: Finland. <https://web-archieve.oecd.org/2012-06-14/61942-betterregulationineuropefinland.htm>

Pelastakaa Lapset (2021): Lapsivaikutusten arviointia lasten kanssa. Käytännöllinen opas lapsivaikutusten arvioinnin tekemiseen yhdessä lasten kanssa. <https://www.pelastakaalapset.fi/wp-content/uploads/2023/08/pelastakaa-lapset-lapsivaikutusarviointi.pdf>

Lisätietoja:

Sonja Kekkonen

Vaikuttamistyön suunnittelija

sonja.kekkonen@pelastakaalapset.fi

+358 50 590 9425